

Két új Téka-kötetről

Véletlen és baráti szívesség két új Téka-kötetet juttatott nemrégiben a kezembe.

Az egyik tán legnépszerűbb írónk kritikai kiadásából közöl kommentált részletet, a másik egy még szakkörökben is jóformán ismeretlen író most meglett kéziratát művecskéjét publikálja. Jókai az egyik író, Ormós Zsigmond a másik. Veress Zoltán mutatja be kommentált részletekkel új s eddig teljesen ismeretlen mélységben *Jókai természettudományát*, Benkő Samu találta meg a temesvári Állami Levéltárban s adja most ki Ormós Zsigmond *Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsook aristocrat görcs ellen* című ifjúkori munkáját. Mindkét könyv merőben új oldalait világítja meg XIX. századi művelődéstörténetünknek, s valószínűleg jócskán revidéaltatja majd hagyományos XIX. századi képünket.

Benkő Samu revelatív jegyzetekkel-bevezetővel kísért forráskiadásaitól különben el is várjuk — hisz megszoktuk — ezt a művelődéstörténeti képátalakítást; emlékezzünk csak reá, mennyire megváltozott s finomodott az ezernyolcszáznegyvenes évekről rajzolt eszmétörténeti képünk — Pándi Pál monumentális *Kísértetjárása* tanúsíthatja — Kemény Zsigmond fiatalkori *Naplójának* mintaszerű Benkő-féle publikálása (Bukarest, 1966) nyomán. S Ormós *Lapdacsai*, úgylehet, még Kemény *Naplójánál* is fontosabbak. Több szempontból.

Először is erős kételyt ébresztenek hagyományos elmaradáscentrikus művelődéstörténetírásunk némely alaptézise iránt. Hiszen, íme a harmincas évek közepén, a Szent Szövetség legsötétebb éjszakájának mélyén, egy mégcsak nem is különösebben tehetséges ifjú, amilyen tucatszámra kerülhetett ki az ország rendesebb jogakadémiaiáról, pontosan úgy vélekedik s ugyanazon ideálokért lelkesedik, mint a kor bármely haladó fiatalembere Párizsban vagy a Rajna-vidék városaiban, a kor nagy ideológiai műhelyeiben. Következetes és radikális antiklerikalizmusát tekintve pedig még tán le is főzi legtöbbjüket: klérus és állam törvényszerű összefonódását és sötét összeesküvését olyan világosan látja, hogy teljességgel hatástalan rá az Európa leghaladottabb köreiben is divatos Lamennais-kultusz, mely modern szabadelmű eszmékkel próbálta megfejelni az egyházak ősi és engedelmességre épülő tanításait. Ormós — esetleges rokonszenve ellenére — csak mosolyog az efféle naiv törekvéseken; irgalmatlan iróniával pellengérezzi ki még a pozsonyi Irgalmasok gyógyító tevékenységét is. Ha ez az ifjú úgy tudott volna írni, mint amilyen következetesen gondolkozni, a maga erejére eszmélő progresszió egyik első nagy művével lennének gazdagabbak *Lapdacsai*val.

Forgathatta volna azonban bármily ügyesen a tollat, azzal se változtatott volna hazája sorsán semmit. Hisz ha valaki, hát a kis könyv hőse, a fiatal Ormós bálványa, eszményképe: Kölcey igazán mesterien bánt írásban s beszédben egyaránt a szóval, s országgyűlési szereplése és lelkes agitálása mégis tragikus kudarcra végződött. Épp ez a tragikus kudarc a kis könyv voltaképpeni tárgya. Ormós Kölcey bőven és szó szerint idézett eszméi s gondolatai köré építi föl a maga eszmélkedésének s az 1832—36-os pozsonyi rendi országgyűlés eszmei-ideológiai vonatko-

zásainak történetét. Pontosan látja, hogy a lényeg a jobbágyfölszabadítás kérdése volt. „Szabadelvűségének sarktétele — összegezi Ormós vélekedését Benkő Samu — ama felismerésen alapul, hogy az akkori Magyarország különböző nyelveket beszélő jobbágynépének felszabadítása nélkül a polgári szabadságjogokról beszélni merő ábránd és önáltatás. E felismerés magyarázza azt a rendkívüli figyelmet, mellyel az országgyűlésen a parasztság kérdésével kapcsolatos vitákat kíséri és lelkes azonosulását a Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc hirdette jobbágyfelszabadítási programmal.” Ez a felismerés és ez a szenvedély emeli olykor kölcseys magosba a *Levelek* pátozát: „Pamlagot, puha karszéket — olvashatjuk a 9. levélben — lakomban nem találsz, de minék is az egy demokratának? ki szeges deszknának tartaná selyem pamlagát, ha eszébe jut, hogy számtalan embertársai a pusztá földön csupaszon hevernek.”

A nyolcmillió többségért érzett felelősség s fájdalom állítja szembe Ormós szabadelvűségét az országgyűlési ifjúság egy részének haladásideáljával: itt válik el tényleges és tevőleges emberségessége az „emberiség” frázisába burkolódzó és az aulikus arisztokráciával kiegyezésre kész kozmopolita liberalizmustól. Benkő Samu a bevezető tanulmányban külön részletesen elemzi, miképp korrigálja, épp ebből a szempontból, az öreg Ormós a kiegyezés korának nagy társadalmi-politikai potentájává emelkedett Pulszky Ferenc emlékezéseit a pozsonyi időkre; de már a *Levelek*ben élesen elkülönítette magát Ormós a „haladás” szükségességét általánosságban elismerőktől azzal, hogy elszántan és lelkesen Kölcsey „Haza és Haladás” elválaszthatatlanságát hirdető programjához csatlakozott. Ezért írja aztán a jobbágyfelszabadítást tervező törvény elgáncsolása miatti fájdalmában, hogy „vannak óhajtások, melyek oly mélyen vertek szívünk mélyében gyökeret, hogy kiszaggattatniok másképp, mint a szívvel, nem lehet”.

Nehogy azt higgye azonban valaki, hogy Ormós holmi emberbarát-fantasza volt. Dehogy. Mintaképeihez, Wesselényihez és Kölcseyhez híven pontosan látta, hogy mindenféle polgári haladás első feltétele nálunk a jobbágyfelszabadítás. Enélkül még a honi irodalom is csak vegetálhat, hisz az arisztokrácia nemesi előjogokat és előítéleteket védő cenzúrája szóhoz sem enged jutni semmiféle szabad írást, mégkevésbé kritikát. „Mi több, barátom! Hazánkban a szabad sajtó iránti ellenszenv annyira ment, hogy még az élesb tudományos bírálatok is, miket más nemzetek a literatúra fő malasztjai közé számítanak, cenzúra elleni csínynek, halálos bántásnak tartatnak, s nemcsak a megbírálttól, de azoktól is, kik evvel szomszédi, baráti, vérségi vagy ismeretségi viszonyban vannak. Így, ha valaki egy mindenki által ismért tudósát hazánkban bírálatá alá venni merészelné, ez egész hazánk neheztelését vonná nyakára. Érzé ezt Kölcsey...” Érthető, hogy Ormós nem túlságosan lelkesedik napjai honi literatúrájáért; permanens lelkesedéshez szoktatott reformkor-irodalomtörténetírásunk tanulhatna kicsit az ő szemével nézni, például az Auróra-pörben, amit ő pártatlan bírálóként, kívülről — s felülről — ítél. Helyesen vagy helytelenül? Egy bizonyos: nem irodalomcentrikusan, hanem „Haza és Haladás” nagyobb koordinátáiban tájékozódva.

Így s milyen tisztán látja a gyorsan növekvő Pest politikai és társadalomformáló lehetőségeit a lagymatag s Bécs fekete szárnyai alá húzódó Pozsonnyal szemben! „Hidd el, barátom, ha csak egy országgyűlés tartatna Pesten, ez egész hazánk most még jobbadán arisztokratikus szellemére óriási hatású lenne s félszázados haladást szülne lelki műveltségére.” S már majdnem „túlzás”, hogy Haza és Haladás koncepciójából nem hiányzik a napjainkra szinte „kötelezővé” vált Duna-allegória sem: „Örvendhet a magyar, hogy minden szegényében osztozó Dunája hempelyeg földjén keresztül, mely egypár gőzhajóit is nagy kegyelemnek nézi. Lenne csak budapesti Dunánk a párizsi Szajna, a londoni Temze, fogadom, mind gyomrába ölte volna partosait eddigi elmellőztetéséért; de Dunánk flegmatico-melankolikus alkata nem bánja, tegyen a magyar vele, mit akar, s még szamarakat is zúgolódás nélkül hordozza vállain.” Hát már akkor is „zavaros, bölcs és nagy volt a Duna”? Mindenestre Ormós Zsigmond Wesselényin—Kölcseyen élesedett szemének köszönhető, hogy

észrevette. S Benkő Samu fáradhatatlan történésztekintetének, hogy a fiatal Ormós élesen látó művecskáját fölfedezte és jelentőségéhez méltóan gondozta.

„Hazánkban az ariszokrácia ellen törekedni annyi, mint egy nemzetet az emberség, a természet szent igazaihoz vezetni; annyi, mint új életet teremteni, új hajnalt virrasztani a haza polgárai nagyobb számára” — hirdette az ifjú Ormós Zsigmond megalkuvást nem tűrően. Alig egy évtizeddel fiatalabb kortársának, Jókai Mórnak erről ugyan mindig egészen más lehetett a véleménye, de a maga módján ő is „a természet szent igazaihoz vezetni” igyekezett a nemzetet. Benkő Samu utal reá bevezető tanulmánya végén, Ormós *Árpád-kori művelődésünk története* című monográfiáját említve, „... hogy a liberalizmus eszméjén felnevelkedett szerző milyen könnyedén teszi magáévá a pozitivisták történetírás eszmei és metodológiai vívmányait, kiszélesítve a történetírás feladatkörét az egész emberi tevékenységre”. Hasonló természetes könnyedségre figyelmeztet Veress Zoltán Jókaival kapcsolatban, aki a regényírás feladatkörét kiszélesítette addig magyar regényben egyáltalában nem s külföldiben is csak ritkán előforduló emberi tevékenységekre, s „... egy életen át küzdött a maga leghatékonyabb fegyverével, a tollal, *egy új művelődési modell* uralomra juttatásáért, amelynek középpontjában a természettudomány s a gyakorlat állnak”. Messzire túllátva az irodalomtudósok „romantikus-realista” kategóriáin, Veress Zoltán fölfedezi és találó idézetek tömegével mutatja be a polgári foglalkozások meghonosodásáért küzdő „pozitivistá-pragmatista” Jókait, s pontosan látja és leméri, hogy éppen elsődrendű írói kvalitásai s hozzá nagy népszerűsége miatt milyen fontos szerep jutott *ennek* a Jókainak a múltból örökölt feudális-egyházi műveltségideál fölszámolásában, s ezzel ha másként, ha lassabban és közvetetten, de Kölcseyék munkáját folytatta. Mégpedig szervesen. Mert Jókai tudatosan vagy ösztönösen mindig érezte, hogy ez az elavult művelődési eszmény „nemcsak következménye, hanem a »feed back« mechanizmus hatásaképpen később mára oka is volt a magyar polgárság gyengeségének”, s mérnököket, geológusokat, bányászokat, földtároló technikusokat választva regényei hőségei, hatásosan — ma már elképzelni sem tudjuk, hogy milyen hatásosan — segítette a praktikus polgári foglalkozások társadalmi elfogadtatását; ahogyan ma mondanánk: „emelte presztízsüket”. Hogy közben túlozta hősei kiválóságát, s minden tekintetben tökéletes, még kardforgatóknak is kiváló mérnököket, élelmes és erős tudósokat teremtett fantáziája? „Az irodalomtörténet ugyan Jókai romantikusan emberfeletti alakjairól fog beszélni, de az olvasó marad azzal a benyomással, hogy a tudósnak nem nélkülözhetetlen tulajdonsága a fizikai gyámoltalanság.” Veress Zoltán Jókaija mindkét szemével az olvasóra, mégpedig a XIX. századi olvasóra kacsint; ez a nagy újsága s érdeme.

És innét, a XIX. századi olvasók felől nézve azonnal kiderül, hogy a gyakorlati polgári foglalkozások elfogadtatása mellett másik fontos és széles körű funkciót is betöltött Jókai a természettudományok, technika, mezőgazdaság megkedveltetésében. Hogyan derül ki? Hát egyszerűen úgy, hogy Veress Zoltán a szaktudományok XIX. századi beosztása és szempontjai szerint szépen összeállít a kritikai kiadás regényözönéből egy-egy jellemző idézetmintát. Ha tetszik, persze csodálkozhatunk, mi mindent tudott vagy nem tudott a „nagy mesemondó” csillagászatból, földtudományokból, élettudományokból, embertudományból, technikából; a lényeg azonban az, hogy a mintákból vitathatatlanul látható Jókai kielégíthetetlen kíváncsisága, eleven természettudományos érdeklődése. S éppen ezzel a nyitottsággal, ezzel az állandó tájékozódni akarással hatott. „Az érdeklődés ugyanis érdeklődést szül, s a Jókai-regények fiatal olvasója hamarabb kedvet kap az őslénytanhoz például, ha mammutokkal, sárkánygyíkokkal népes, eleven kép tárul elébe, mintha egy vaskos paleontológiai szakkönyvet lapozgatna.” De hamarabb kedvet kap tán még a racionális mezőgazdasághoz is, mely tájnak s célnak megfelelően tudja alkalmazni a hagyományos módszereket s a korszerű agrotechnikát, ha olyan regényekből ismeri meg, mint az *Egy magyar nábob*, vagy *Az új földesúr*. Veress Zoltán idézetek sorával igazolja Jókai meglepően széles körű mezőgazdasági és mezőgazdaság-történeti érdeklődését, bemutatja, milyen lelkesen propagálta a konyha- és gyümölcskertés-

szetet, s milyen „előszertettel írt új növényfajok meghonosodásáról, például az akácéról”. Veress Zoltán Jókaiának ismeretében egészen más kép kezd kerekedni az emberben a századveg nagy agrariusmozgalmáról.

Az akác említése pedig önkéntelenül Veress Zoltán akácességére emlékezteti az embert, búbajos *Lírai természetrajz* című könyvéből, s elgondolkozik: nem véletlen az, hogy Jókai természettudományának igazi fölfedezése ilyen sokáig késett, hisz Veress Zoltánig aligha akadt író, aki hozzá fogható természetérzékenységgel közeledett volna a nagy előd ember és természet ezerarcú viszonyát firtató művészetéhez. Veress Zoltán, aki az *Akácban* poétai pontossággal fogalmazta meg a „megszerzett honosság” — s végtére van-e másféle? — természetét, kongeniális biztonsággal ismeri föl Jókai tudományos világképének lényegét már első regényében: „Gyakorlati feladatokat vállaló tudomány, a tudomány eredményein alapuló fejlett, belterjes mezőgazdaság: íme a romantikus fiatal regényköltő nagyon is »realista« eszménye, amelynek hirdetését halálig nem hagyta abba.”

Am a *Lírai természetrajz* szerzője hogyne méltányolná a realista és pragmatista Jókai mellett s véle összhangban a természet emberszabású szépségeinek s különlegességeinek értő rajongóját is? Kivált azt elemzi Veress szépen, hogy milyen szenvedélyesen vonzódott a nagy író a „légtüneménytan”, a geomorfológia, az ásványtan, a botanika iránt, s megmutatja, hogy regényeiben vonzalmának megannyi szakszerű és egyben poétai szépségű bizonyítéka található. „Talán nincs egyetlen regénye sem, melyben élénk ne állna valamilyen különös »légtünemény«.” És ez általában érvényes természettudományokat kedvelő s megkedveltető módszerére. A különöst kereste, ezzel keltett érdeklődést olvasóiban a tárgy iránt. S az egyszer fölébredt érdeklődést hogy tudta őrizni s följebb csigázni! Regényeiben egy egész növénytanú kézikönyv van elrejtve, növények — főleg virágos növények — százaik szerepelteti, tudós szakszerűséggel, s mégsem lesz soha percre se unalmas, mert mindről tud valamilyen morfológiai, élettani vagy kultúrbotanikai érdekességet. Erre a botanikai „tobzódásra” — részben legalábbis — már régebben fölfigyeltek az irodalom- s tudománytörténészek, de csak Veress Zoltán fedezte föl Jókai élénk növényföldrajzi érdeklődését s tájékozódását, s demonstrálta a változatos „Jókai-féle fitocönózisok” szakszerű ismertetésével, hogy miként ért idővel a fiatal író romantikus virágkultusza kora élvonalbeli botanikai kutatásaival számoló s velük haladni képes tudássá.

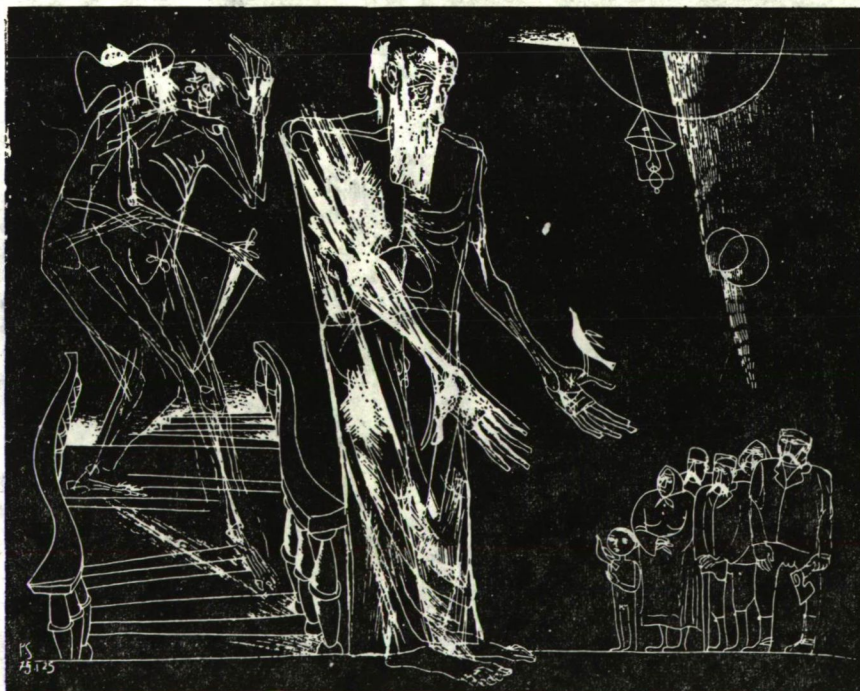
Veress Zoltán azonban szemernyt sem elfogult hőse iránt: azt is gondosan regisztrálja, hogy hol nem tartott lépést Jókai kora tudományával. A darwinizmus eszméit például soha nem fogadta el, holott Charles Lyell földtani evolucionizmusát asszimilálta. Paleontológiai tájékozódását s véle az állatországról alkotott képét azonban Cuvier hatalmas szintézise determinálta élete végéig; Darwin eszméiből egyedül a „létért vívott harc” gondolatát vette át, s később az emberré válás néhány tényét, a hozzá tartozó elmélet nélkül. „Egyszóval tudományos műveltségének két szintje közül az adatszint, a tájékozottság, nyugodtan mondható a legkorszerűbbnek, amit a szemléletszint azonban már nem ér el; ezt az utóbbi szintet — amelyről a korhoz viszonyítottan az mondható, hogy még nem korszerűtlen — Linné, a nagy természetleltározó, a három ország rendszerbe foglalója uralta.”

Mutatis mutando ugyanez mondható csillagászati, geológiai, ásványtanú tájékozódásáról s érdeklődéséről is, és tán ide tartozik a matematika és a matematikai jellegű természettudományok föltűnő hiánya munkáiban. Azaz az adatok, a megfigyelés, a konkrét részletek korszerűségével a szemlélet, az elmélet elhanyagolása párosul Jókai természettudományos vonatkozásokkal teli életművében, a spekulatív fantázia — ami a tudományt illeti — kizárólag technikai területen érvényesül regényeiben, persze itt olykor igen gazdagon. S ez az eloszlás roppant érdekes, mert nagyjából hasonló mondható el a század utolsó évtizedeinek s a századfordulónak egész honú tudományfejlődéséről. Azaz Veress Zoltán, a tudományok sokszínű fejlődését pompásan demonstráló két kis remek *Tudománytörténeti kaleidoszkóp* szerzője, most Jókai értő olvasójaként *Jókai természettudományában* a honú tudomány-

történet egyik fontos, formatív periódusának megértésére alkalmas eszközt, kulcsot szerkesztett. S különösen fontos lehet ez a kulcs ma, mikor Várkonyi Ágnes és Németh G. Béla úttörő tanulmányai nyomán kezdjük végre fölfogni a múlt századi pozitívizmus honi jelentőségét és jelentését.

Hányszor csodálkozott csak jelen recenzens is, Eötvös Loránd vagy Borbás Vince költői geofizikai, illetve geobotanikai leírásait olvasva, hogy vajon honnét ezek a Jókai-hangzású mondatok? Nos, Veress Zoltán könyvecskéje nyomán az ember szinte látatlanban is hajlandó lenne rávágni: Jókaitól. (*Kriterion, Bukarest, 1976.*)

VEKERDI LÁSZLÓ

ILLUSZTRÁCIÓ ILLYÉS GYULA DUPLA VAGY SEMMI CÍMŰ DRÁMÁJÁHOZ